

ZEIȚA ISIS ÎN LUMEA ELENISTICĂ ȘI LA MAREA NEAGRĂ

*Teodora-Daniela Moț**

* Universitatea București, Facultatea de Istorie; teodora_tm@yahoo.com

Abstract. One of the best documented and most popular Egyptian religious cults from the Hellenistic world was that of the goddess Isis, whose existence in Egypt dates back to the mid 3rd millennium BC. In ancient Egypt Isis was the wife and sister of Osiris, the king of the gods, and the mother of Horus. After the murder of Osiris by his brother Seth, Isis brought him back to life, legitimating the divine identity and the power of the Pharaoh. She possessed the secrets of magic and healing, she was the mistress of heaven, the protector of the living and the dead, the mother of the gods, deity of life and rebirth, responsible for the flooding of the Nile, as well as the defender of children and motherhood.

The Greeks began to worship the Egyptian goddess from archaic times, Isis being associated with Demeter, Aphrodite, Hestia or Hera. The devotion to Isis will spread beginning with the 3rd century BC in southern Italy, due to the Greek inhabitants, as well as through interaction with Egyptian merchants.

The cult of the goddess Isis will penetrate in the Black Sea region in close liaison with trade relations maintained with mainland Greece and indirectly with Egypt and with the changes on the political scene and the struggles for power between the diadochi. Here Isis will soon prevail upon Serapis, the official deity of the Ptolemaic dynasty.

Keywords: goddess Isis, Greeks, Black Sea, Italy, trade.

Unul dintre cele mai bine documentate și mai populare culte egiptene din lumea elenistică a fost cel al zeiței Isis, a cărui existență în Egipt datează de pe la mijlocul mileniului al III-lea îHr. În Egiptul antic aceasta era corelată cu prestigiul suveranității, fiind considerată sora și soția lui Osiris, care i-a redat viața după ce fratele său Seth l-a tăiat în bucăți și l-a răspândit prin tot Egiptul. Isis, ajutată de Anubis, a cules fragmentele de trup și a îndeplinit toate ritualurile magice prin care și-a readus soțul la viață. În timpul procesului de reînviere a fost conceput Horus, pe care ea îl va îngriji și îl va apăra de ucigașul tatălui său, fiind însoțită și păzită de șapte scorpioni. Astfel, Isis legitima identitatea divină și puterea faraonului, dar pe parcursul timpului a ajuns să dobândească tot mai multe funcții. Era cea care stăpânea tainele magiei și ale vindecării, stăpâna cerurilor, protectoarea celor vii și a celor morți, mamă a zeilor, divinitate a vieții și renașterii, responsabilă pentru revărsările Nilului, precum și apărătoarea copiilor și a maternității¹.

¹ Melgar Varlero, 2006, p. 16-18.

Isis a ajuns să dobândească o mare importanță în timpul Regatului de Mijloc (cca. 2000-1600 îHr) și a Regatului Nou (cca. 1500-1100 îHr), când a devenit una din principalele divinități ale panteonului egiptean, ca cea care hrănea defunctul pentru a nu pieri în lumea de dincolo, ajutându-l în acest fel să se urce la ceruri. În Theba a ajuns să fie considerată o zeiță primordială, însă cele mai importante ritualuri dedicate acesteia aveau loc în templul din Philae. De obicei, era reprezentată ca o femeie cu un tron deasupra capului, cu o stea pe creștet, cu două pene mari, verticale, la care se adăuga o pană de struț în diagonală, pe care o ținea cu mâna dreaptă și un disc la bază, uneori cu coarne de gazelă, dar și sub formă de scorpion, de pasăre sau chiar de zeiță arbore care îl alăptează pe faraon².

În astrologia egipteană, în timp ce Osiris era identificat cu constelația Orion, Isidei îi corespundea steaua Sothis, cunoscută drept Sirius în zilele noastre. *Textele Piramidelor* povestesc cum Sothis îl îndruma pe rege prin lumea de dincolo. Era steaua care anunța creșterea anuală a Nilului, cel mai strălucitor astru în preajma solstițiului de vară, care marca și începutul Anului Nou³. În Egiptul ptolemeic, Isis a continuat să dobândească noi și variate caracteristici, dar și-a menținut totodată două dintre cele mai importante atribute egiptene, și anume, cel de păstrătoare a tainelor magiei și de protectoare a puterii regale⁴.

Grecii au început a lua cunoștință de cultul zeiței egiptene încă din timpuri arhaice, în Grecia insulară fiind descoperite cele mai vechi dedicații votive sau suvenire. Una dintre cele mai semnificative apropieri, care a contribuit la dezvoltarea imaginii și cultului zeiței Isis în lumea greacă, a fost cea realizată între aceasta și zeița greacă Demetra, în mărturiile literare ale lui Herodot din secolul al V-lea îHr⁵. Existența unui cult propriu-zis dedicat zeiței egiptene în interiorul peninsulei peloponesiace nu va fi atestată până în anul 333 îHr, când o inscripție din Pireu menționează ridicarea unui sanctuar dedicat Isidei de către un grup de egipteni⁶. Începând cu secolul al III-lea îHr, centrele de cult dedicate Isidei se vor răspândi în toată lumea greacă, fără ca abilitatea zeiței de a fi asimilată altor divinități, dobândită încă din Egipt, să se diminueze în vreun fel, ceea ce va pregăti terenul mării popularități de care aceasta se va bucura pe toată durata epocii elenistice⁷.

Isis elenizată va dobândi din atributele iconografice ale Demetrei, precum făcliile sau spicele de grâu, venerarea lor comună fiind atestată printr-o inscripție din Eleusis⁸. Această identificare a dus la atribuirea de noi epitete zeiței egiptene în lumea elenistică, printre care: *ploutodoteira* (cea care aduce prosperitatea), *karpophoros* (purtătoarea de fructe), cu echivalentul latin de *frugifera* (aducătoarea de cereale)⁹.

² Witt, 1971, p. 17-24.

³ Mercer (transl.), 1952, p. 251-252.

⁴ Münster, 1968, p. 158-164.

⁵ Herodot, 1885, II, 59-156.

⁶ *IG II³*, nr. 1337.

⁷ Bommas, 2005, p. 38, 63.

⁸ Sfameni Gasparro, 2007, p. 42-43.

⁹ Merkelbach, 1995, p. 46-47.

Deși, încă din Perioada Târzie a Egiptului faraonic, Isis fusese identificată cu Renenutet, zeița grâului, alăturarea acesteia cu Demetra în lumea elenă accentuează simbolistica grâului, al cărui rol a depășit sfera nutritivă, ajungând să simbolizeze un dar al civilizației¹⁰. Totodată, conexiunea strânsă dintre Isis și Demetra a fost facilitată și de atributele lor comune de mame iubitoare și ocrotitoare. Una din cele mai semnificative schimbări în procesul de elenizare a zeiței egiptene Isis a fost transformarea acesteia într-un cult al misterelor, datorită similarităților cu Demetra. Încă din secolul al VIII-lea îHr grecii o venerau pe Demetra la Eleusis ca zeiță a misterelor. După cuceririle lui Alexandru, când religiile orientale au pătruns în lumea elenistică, în mod lent, cele mai multe au fost transformate în culte ale misterelor. Prezența lui Timotheos, preot al Demetrei la Eleusis, în Alexandria cu siguranță a facilitat și mai mult această transformare în cultul zeiței Isis, păstrând în același timp și din atributele egiptene ale acesteia¹¹.

Vor apărea o serie de reprezentări iconografice în care Isis va fi alăturată Demetrei, dar și lui Sothis, într-o singură divinitate sincretică, care va prelua din atributele celor trei. Asocierea va apărea după anul 139 dHr, când a început un nou ciclu sothic, cu această ocazie împăratul Hadrian organizând o serie de festivități. Această divinitate era considerată mesagera revărsărilor anuale ale fluviului Nil¹².

Încă din cel de-al II-lea mileniu îHr, în Egipt, Isis era înfățișată cu micul Horus în brațe, această iconografie câștigând în timp o mare popularitate. Pornind de la aceasta, în epoca elenistică, Isis va fi portretizată ca *Isis lactans*, epitetul de *lochias* oglindind rolul protector al zeiței asupra nou născuților și a mamelor, fiind preluat de la Artemis, având o puternică influență și asupra creștinismului de mai târziu, cu precădere în reprezentările Fecioarei Maria cu Pruncul Iisus¹³.

O altă divinitate cu care Isis a fost asociată a fost Afrodita, identificare asupra căreia apar mărturii încă din secolul IV îHr, într-o inscripție din Perinthus, în Thracia Egeeană¹⁴, facilitată în linii mari de conexiunile anterioare dintre Isis și zeița egipteană a iubirii Hathor, dar și cu Astarte, zeița feniciană a dragostei sau divinitatea microasiatică Cybele. De la Afrodita provine și epitetul de *pelagia* (*stăpână a mărilor*) acordat zeiței Isis, de la aceasta și Astarte ea primind una dintre cele mai cunoscute și trainice funcționalități, și anume aceea de zeiță maritimă, protectoare a marinarilor și a navigației, atestată pentru prima oară la Delos¹⁵, dar care, după toate probabilitățile, a fost inițiată o dată cu fondarea Alexandriei, care a transformat Egiptul într-o mare putere maritimă. Isis a fost asimilată în lumea elenistică și cu Nemesis, datorită atributului comun de zeițe mame, dar și cu Nike sau Selene. În timp ce multe dintre noile caracteristici dobândite de o Isis elenizată au precedente încă în lumea

¹⁰ Sfameni Gasparro, 2007, p. 47-48.

¹¹ Plutarh, 1970, 2.

¹² *Gregorian Egyptian Museum, Collections Online* (accesat 11.02.2016).

¹³ Boespflug, 2014, p. 179-190.

¹⁴ Vidman, 1969, 128.

¹⁵ Dunand, 1973, p. 65-66.

egipteană, nu același lucru se poate afirma în ceea ce privește organizarea cultică. Preoții care se ocupau de aceasta, numiți *zakoroi* sau *kleiduchoi*, urmau ritualuri adaptate culturii elene și erau aleși anual, spre deosebire de cei din Egipt, care erau numiți pe viață¹⁶.

În timp ce în Egipt una din sarcinile principale care îi reveneau zeiței Isis era aceea de a îi reînvia pe cei decedați, prin îndeplinirea procedurilor funerare și magice caracteristice, în lumea elenistică celebrarea și inițierea în misterele isiace erau cele care dădeau posibilitatea adeptilor de a obține viață veșnică¹⁷. Pe lângă aceste mistere, au fost descoperite un mare număr de inscripții votive în care i se mulțumea Isidei pentru diferite beneficii aduse, precum apărarea de boli, asigurarea prosperității sau dobândirea anumitor prestigii. Ca vindecătoare, Isis era identificată cu Hygieia și venerată împreună cu Asclepios la Epidauros¹⁸. Popularitatea Isidei mai rezidă în lumea elenistică și din suprimarea tiraniei sorții implacabile portretizată prin Tyche, ca oferind soluția salvatoare de la tragediile existenței umane¹⁹. După câteva secole de venerație în lumea elenistică și după încorporarea atributelor unora dintre cei mai importanți zei și zeițe din lumea greacă, Isis va deveni regina zeilor, preluând caracteristicile și iconologia zeităților străine precum: Demetra eleusină înfățișată cu un șarpe, Afrodita, Rhea, Hestia, chiar Zeus și Ares la greci; Cybele în zonele microasiatice; Leto la lycieni; Artemis sau Astarte la sirieni. În aceste ipostaze ea va fi prezentată încă de la sfârșitul secolului al III-lea îHr precum o zeiță suverană, solară, demiurgă, stăpână a elementelor, legiuitoare, inventatoare a scrisului, vorbirii, templelor și misterele, zeiță a femeilor și personificare a maternității, protectoare a nașterilor, a recoltei, conducătoare a destinului, dar și o divinitate războinică. Cu toate acestea, își va păstra întotdeauna caracterul egiptean, trecând pentru a fi acceptată în lumea elenistică printr-o *interpretatio graeca*²⁰. Calitățile sale o vor face să aibă succes în toate mediile, prevalând asupra lui Serapis, zeul oficial al dinastiei lagide.

Cultul zeiței Isis se va răspândi începând cu secolele III-II îHr și în sudul Italiei, datorită centrelor de cult din Rhodos și Delos, dar și a locuitorilor greci, precum și din interacțiunea cu negustorii egipteni²¹. În secolul I îHr Isis va începe să fie venerată și la Roma, prin Campania, câștigând în scurt timp un mare număr de adepți, care proveneau în special din clasa joasă și mijlocie a societății, precum și un număr egal de oponenți din păturile înalte. Sub acuzația de promiscuitate adusă acestei zeiței, pe toată durata secolului liderii politici i-au distrus sistematic templele și altarele de cult, fiind însă de fiecare dată refăcute de credincioși²².

¹⁶ Apuleius, 1975, 11.17.

¹⁷ Apuleius, 1975, 11.6.

¹⁸ Vidman, 1969, 124.

¹⁹ Dunand, 2000, p. 85-86.

²⁰ Bricault, 2004, p. 548-556.

²¹ Martin, 1990, p. 253-257.

²² Plutarh, 1970, 221.26.

Anexarea Egiptului de romani în anul 31 îHr a deschis drumul spre înțelegerea culturii, artei și religiei egiptene, și, deci, și a acceptării zeiței Isis²³. În acest mod cultul zeiței în lumea romană s-a reîntors încet la multe din tradițiile autentice egiptene, spre deosebire de lumea greacă. Începând cu Tiberiu (14-37 dHr), împărații romani și-au manifestat toleranța față de cultul zeiței Isis, însă favoruri speciale au început a-i fi acordate abia în timpul împăraților din dinastia Flaviilor (69-96 dHr), în primul rând cu intenția de a-și legitima puterea²⁴. Isis va figura reprezentată pe mone-dele emise de Vespasian cu ocazia celebrării triumfului din Iudeea²⁵, fiind asociată adesea cu prosperitatea și expansiunea Imperiului Roman. Minimalizate în lumea greacă, unde Isis era de cele mai multe ori portretizată cu o coroană mică cu coarne de vacă, uneori purtând un mic ulcior în mâini, în rest posedând numai attribute ale zeițărilor grecești, reîntoarcerea la aspectele egiptene ale zeiței Isis poate fi remarcată cu ușurință în arta romană. Aceasta era adesea înfățișată cu simbolul Ankh (crucea vieții), cobra Uraeus, coarne înalte de vacă și un disc solar, cu pene, precum și cu *nodus isiacus*²⁶.

În lumea romană au fost instituite numeroase festivaluri în onoarea zeiței Isis. Din Egipt a fost preluată una dintre cele mai populare sărbători încă din timpul Regatului Mijlociu (cca. 2000-1700 îHr), care invocă căutările lui Osiris și reînvierea acestuia de către Isis. În lumea romană acesta va purta numele de *Inventio* sau *Isia* și era celebrat pe parcursul a cinci zile, corespunzând intervalului 28 octombrie - 1 noiembrie al calendarului modern²⁷. Pe lângă aceasta va mai fi încorporat în calendarul roman și *Navigium Isidis*, celebrat primăvara, pe 5 martie, cu ocazia căruia se deschidea sezonul navigației pe mare, celebrat încă din secolul I îHr²⁸. Tot o sărbătoare legată de caracterul marin al acestei zeițe era și *Sacrum Phariae*, celebrată pe 25 aprilie, care era legată de sosirea în Ostia a flotei comerciale plasată sub protecția zeiței Isis și a lui Serapis²⁹. În secolul al II-lea dHr, într-o perioadă de pierdere a popularității cultului lui Jupiter Dolichenus, acesta a încorporat zeița Isis și a folosit-o pentru a reamplifica statutul și caracterul zeului roman, ceea ce oferă indicii asupra imensului prestigiu de care se bucura zeița egipteană în acea perioadă³⁰.

Din Roma cultul zeiței Isis a continuat să se răspândească și în celelalte provincii ale Imperiului, în strânsă legătură cu expansiunea puterii romane, în special în centrele comerciale, ceea ce indică faptul că propagatorii acestuia erau cel mai adesea negustori, soldați sau sclavi³¹. În ceea ce privește regiunile nordice, cu excepția Galliei, unde cantitatea informațiilor asupra organizării cultului și a preoților pot fi comparate

²³ Apuleius, 1975, 11.20.

²⁴ Turcan, 1999, p. 85-95.

²⁵ Vidman, 1969, p. 382.

²⁶ Merkelbach, 1995, p. 130-132, 144, 136-137.

²⁷ Merkelbach, 1963, p. 52-58.

²⁸ Tibiletti, 1997, p. 658-659.

²⁹ Bricault, 2006, p. 179.

³⁰ Vidman, 1969, p. 391, 392.

³¹ Malaise, 1984, p. 1619-1623.

cu cele din Roma, lipsa unor mărturii asupra unor sărbători sau a folosirii unui calendar ritual, sugerează că adorarea zeiței s-ar fi răspândit întâmplător, prin persoane private, în speță soldați care îi solicitau ajutorul pentru a fi protejați în război, și nu în cadrul unor misiuni de prozelitism³².

Cultul zeiței Isis va ajunge și la Marea Neagră, în strânsă legătură cu relațiile comerciale întreținute cu zona egeeană și indirect cu Egiptul, schimbările de pe scena politică și luptele pentru putere dintre diadohi, care au implicat și cetățile pontice³³. Importarea din Alexandria și imitarea unor obiecte egiptene în regiunea Mării Negre suscită de mult timp un mare interes. De o atenție particulară se bucură amuletele, lămpile, statuetele, bijuteriile, reprezentările gravate pe sigilii, sau talismanele remarcabile de asemănătoare în ceea ce privește tehnica de execuție și materialele folosite³⁴.

Cea mai veche atestare a unui adept al cultului Isidei la Callatis datează din jurul anului 200 îHr, dintr-o inscripție descoperită în Serapeion-ul C din Delos³⁵. Această relatează că Glaukos, fiul lui Gouros, împreună cu fiul său, Paramonos și soția sa, Aggelis, originari din Callatis, au închinat, la ordinul zeului, o bază mare de statuie, pe care au dedicat-o lui Serapis, Isis și Anubis³⁶. Cu toate acestea inscripția de epocă elenistică nu reprezintă decât o dedicație privată a unui callatian închinată divinităților egiptene și nicidecum o confirmare a existenței unui cult public al zeilor egipteni la Callatis. La Pantikapaion a fost descoperit un magnific bust de bazalt negru³⁷, care s-a presupus că o reprezintă pe regina Arsinoe II divinizată, înfățișată ca Isis³⁸, sugerând un înalt nivel de dedicare și venerație. Acesta însă a fost atribuit recent Cleopatrei VII³⁹, în absența unor inscripții sau cartușe pe care să figureze numele exact al celei care este portretizată.

În anul 1970 s-a descoperit într-un tumul din necropola antică din partea nordică a Mangaliei, în timpul unor lucrări publice, un sarcofag de marmură nedecorat în interior, care conținea rămășițele mumificate ale unei femei de aproximativ 50 de ani⁴⁰. Acesta a fost datat din a doua jumătate a secolului al II-lea dHr, datorită unei monede cu efigia Divei Faustina, soția împăratului Antoninus Pius (138-161 dHr). Mormântul avea un bogat inventar, compus din artefacte de aur, bronz, lemn și piele, aflate într-o stare de conservare foarte bună. Printre acestea, se impune menționat un obiect ce pare a fi un *sistrum*, specific ritualurilor religioase închinat zeiței Isis. Corpul a fost mumificat, constatându-se cantitatea apreciabilă de rășină folosită la această operațiune⁴¹.

³² Takács, 1995, p. 194-202.

³³ Barnea, 1998, p. 1-13.

³⁴ Borisovich Piotrovsky, 1935, p. 35-49.

³⁵ Bricault, 1997, p. 117-122.

³⁶ *IG XI*, 4, nr. 1238 = *RICIS* 202/0179.

³⁷ Muzeul Ermitaj, Inv. 3099.

³⁸ Lapis, Matye, 1969, p. 127, Cat. nr. 143, fig. 90.

³⁹ Ashton, 2001, p.114, fig. 63.

⁴⁰ Rădulescu, Coman, Stavru, 1973, p. 247-265.

⁴¹ Chioffi, 1998, p. 74-77.

Tot din Mangalia, din necropola din partea nordică a orașului Callatis provin mai multe obiecte datate în epoca romană și asociate cultului zeiței Isis. Acestea, dintre care două măști funerare de factură egipteană, identice, reprezentând două personaje feminine cu părul prins deasupra frunții cu o fundă, alte două măști funerare tot identice și tot de factură egipteană, care redau capete feminine cu părul aranjat în mod tipic egiptean, în partea din spate a capului putându-se observa *vertebrele lui Osiris*⁴², aranjate pe trei rânduri, un bust feminin cu coafură specific egipteană și un fragment de bronz în formă de chip uman, au fost descoperite într-un mormânt din care corpul nu s-a păstrat, dar este foarte posibil să fi aparținut tot unui caz de mumificare. Bustul feminin de bronz are părul împărțit în două secțiuni egale, ornamentate cu floare de lotus și semilună, tipic egiptean. Ornamentul de bronz cu forma unui cap uman are o cărare pe mijloc, ce desparte părul în două părți egale fiind prins cu un ornament tipic egiptean (*klafit*), rulat în partea superioară cu terminații în formă de frunză de acant⁴³.

La Callatis au mai fost găsite monede purtând efigia împăratului Commodus, Septimius Severus și Gordian al III-lea pe avers, iar pe revers imaginea Isidei ca protectoare a navigației, aparținând perioadei cuprinse între anii 193-211 dHr⁴⁴. Acestea oferă informații prețioase asupra modului în care era percepută Isis la Callatis, și anume, ca ocrotitoare a navigației și zeiță-patroană a comercianților și marinarilor.

O altă cetate unde se pare că o importanță specială le era acordată cultelor egiptene în perioada elenistică⁴⁵, care pătrunseseră de timpuriu în vestul Pontului, propagate în special prin intermediul negustorilor alexandrini prezenți în număr mare, a fost Tomis. Încă din secolul I îHr, Tomis devenise un important port din vestul bazinului Mării Negre⁴⁶. Principala activitate comercială desfășurată în acesta era exportul de cereale din Dobrogea și importul de vin și alte mărfuri provenite din celelalte orașe din vestul Mării Negre, Asia Mică sau din Orient⁴⁷.

Un templu, un preot, slujitori ai templului și o sărbătoare dedicată zeiței Isis (sec. I îHr - înc. sec. I dHr)⁴⁸ au fost menționați la Tomis, precum și o asociație constituită pentru a-i adora pe Serapis și Isis⁴⁹, însă, pe lângă acestea, dovezi indirecte indică venerarea și a altor divinități egiptene ca Osiris, Harpocrate sau Chnoubis, dar și apariția unor antroponime legate de cultele egiptene, precum *Sarapion*⁵⁰. Acestea constituie mărturii importante cu privire la eterogenitatea culturală și religioasă prezentă pe țărmul Mării Negre începând cu perioada elenistică și perpetuându-se până în epoca romană. Isis apare reprezentată în două busturi găsite până în acest moment, unul din timpul dinastiei flaviene, celălalt de la mijlocul sec. al III-lea dHr (240-250 dHr)⁵¹, iar

⁴² Tacheva-Hitova, 1983, p. 162-164.

⁴³ Bricault, 2001, p. 30.

⁴⁴ Bricault, 2007, p. 248.

⁴⁵ *ISM*, II, nr. 152.

⁴⁶ Cosma, 1974, p. 21-26.

⁴⁷ Bounegru, 1993, p. 33-52.

⁴⁸ *ISM*, II, nr. 7.

⁴⁹ *ISM*, II, nr. 154; Avram, 2006, p. 277-283.

⁵⁰ *ISM*, II, nr. 2a.

⁵¹ Bordenache, 1964, p. 161-174.

Osiris pe un altar votiv din sec. II dHr⁵².

Pe un monument votiv de marmură din 160 dHr descoperit la Tomis sunt menționate numele lui Antoninus Pius și ale Caesar-ului Marcus Aurelius alăturate celor ale divinităților egiptene a căror popularitate era în creștere. Inscripția suscită curiozitatea prin precizarea elementului etnic prezent la Tomis în acea vreme, care forma o asociație religioasă (pentru a îl celebra pe Serapis și celelalte divinități egiptene) și totodată profesională, care includea profesioniști din anumite domenii (negustori și proprietari de vase)⁵³. Tot la Tomis s-a descoperit un bust din marmură al Isidei care, cel mai probabil, o înfățișează pe împărăteasa Sabinia Tranquillina, soția lui Gordian al III-lea, ca o preoteasă a cultului zeiței egiptene (cca. 241-244 dHr)⁵⁴.

Se mai impune, de asemenea, menționarea descoperirii, în 1962, la Tomis, a unui depozit sculptural cu 24 de piese, printre care figurează statui și reliefuri votive. Reprezentările aparțin atât panteonului greco-roman, celui egiptean, printr-o statueta a Isidei, dar și celui local (Cavalerul Trac)⁵⁵. Dintre acestea, numai puține piese datează din secolul al II-lea dHr, marea majoritate aparținând primei jumătăți a secolului al III-lea dHr. Îngroparea pieselor cu scop religios a fost determinată de importanța evenimentelor istorice, ori a atacurilor carpilor și goșilor de la mijlocul sec. III dHr (cu asediul Tomisului din 269 dHr), ori unei perioade în care s-au intensificat tensiunile dintre credințele precreștine și ascensiunea creștinismului⁵⁶.

În nordul Mării Negre, dintre toate divinitățile egiptene, cele mai populare au fost Serapis, Isis și Harpocrate. Figurine care o înfățișează pe Isis au fost descoperite la Olbia, Chersonesos și în orașele Regatului Bosporan. Acestea diferă, în general, ca tipologie, variind de la reprezentările tradiționale egiptene, de cele mai multe ori împreună cu copilul Horus, și până la reprezentările sincretice din primele secole ale erei noastre, precum Isis a mărilor, Isis-Demetra, Isis-Afrodita, Isis-Afrodita-Harpocrate⁵⁷.

La Olbia a fost descoperită o statueta a Isidei cu aspectul unei femei îmbrăcate în chiton și himation, cu un șal franjurat pe umeri care îi acoperă pieptul, șezând pe un tron și alăptându-l pe copilul Horus. Aceasta împodoba o lampă și a fost datată în secolul I dHr. A fost realizată din argilă densă de culoare roșie, și acoperită cu lac roșu. La realizarea acesteia s-au folosit două mulaje. Partea superioară a statuei nu s-a păstrat. Se consideră că aceasta reprezintă un import egiptean.⁵⁸ La Pantikapaion s-a găsit o altă statuie asemănătoare, din aproximativ aceeași perioadă, către sfârșitul secolului I dHr, din argilă maronie, reprezentând-o pe Isis în aceeași postură, mult mai grosier executată. Înveșmântată tot cu chiton și himation, pe coafura opulentă tipic egipteană aceasta are o diademă și deasupra două coarne care încadrau un disc și două pene înalte. De-o parte și de cealaltă a coarnelor se află două spice și pe umeri un batic

⁵² Covacef, 2001-2002, p. 373-386.

⁵³ *ISM*, II, nr. 153.

⁵⁴ Gabriella Bordenache, 1964, nr. 176.

⁵⁵ Alexandrescu-Vianu, 2009, p. 27-46, Fig. 10 a-b.

⁵⁶ Alexeiev, 1972, p. 1, 12.

⁵⁷ Kobylina, 1976, p. 35-37.

⁵⁸ Kleimann, 1963, p. 119, ill. 1, 2.

legat la piept. Zeița are o postură dreaptă, cu picioarele așezate pe un taburet. Statuia a fost executată tot în două mulaje, fiind plată pe spate și ușor modelată în partea superioară. Ca și cea descoperită la Olbia, este considerată un import egiptean⁵⁹.

În subsolul unei case din Gorgippia, distruse în secolul al III-lea dHr, s-a descoperit în cursul săpăturilor arheologice din 1967 un bust de bronz care înfățișează o femeie purtând coroana zeiței Isis. Acesta a fost datat ca aparținând sfârșitului secolului al II-lea - începutul secolului al III-lea dHr și se presupune că provine din Alexandria. Poartă un chiton, care alunecă ușor pe umărul drept și himation a cărui margine rulată se revarsă peste umărul stâng. Marea coroană cu o formă neobișnuită este formată din două coarne, între care se înalță două pene la a căror bază se găsește un disc solar. Coroana încadrează fața ovală înclinată grațios către umărul drept și gâtul viguros. Părul, care, de obicei, în iconografia obișnuită Isidei se răsfrânge în bucle pe umeri, la această statueta este împărțit, printr-o cărare, în șuvițe subțiri care acoperă urechile și strâns la spate într-un coc, care coboară aproape de gât. Această frizură este caracteristică efigiilor împărăteselor romane de la sfârșitul secolului al II-lea dHr - începutul secolului al III-lea dHr. Partea posterioară a bustului este crăpată deasupra umerilor. Statuia stă pe un pedestal de forma unei bile, care se sprijină pe un cuzinet plat. Este foarte posibil ca bustul să o reprezinte pe una din împărătesele romane purtând coroana zeiței Isis, fiind binecunoscut obiceiul în epocă ca suveranii să fie adesea reprezentați cu attribute ale unor divinități populare ale vremii⁶⁰.

La Chersonesos s-a descoperit o lampă de secol II dHr pe al cărui disc este reprezentată Isis în relief între Harpocrate și Anubis. Zeița poartă haine grecești, un chiton strâns cu o centură și o haină, care îi învăluie trunchiul și coapsele. Coroana în formă de floare de lotus a zeiței Isis este reprezentată într-o manieră schematizată pe ancadramentul discului. La stânga se află Harpocrate nud cu o coroană în formă de floare pe creștet. Acesta duce un deget la gură și în mâna stângă ține un corn al abundenței. La dreapta Isidei este reprezentat Anubis cu un palmier în mâna stângă și un caduceu, atribut al lui Hermes, în mâna dreaptă⁶¹.

Din toate aceste relatări, mai numeroase pentru epoca imperială, dar nicidecum inexistente sau ineductibile pentru perioadele anterioare, rezultă că cultul zeiței Isis s-a propagat pe țărmul Pontului Euxin încă de timpuriu. Din rândul adeptilor făceau parte și femei, dar și bărbați, o comunitate variată, atât din punct de vedere al originii membrilor, cât și a poziției sociale deținute de aceștia în viața publică. Faptul că religia egipteană era compusă dintr-un amalgam de mitologii, legende, speculații și teorii teologice aparent contradictorii, fără o doctrină unanim acceptată, a fost un mare avantaj pentru succesul înregistrat de Isis în lumea elenistică. În loc de a reprezenta un obstacol, toate acestea au furnizat un fond de concepții care aveau capacitatea să răspundă căutărilor și necesităților celor mai diverse și a celor mai felurite categorii de persoane, de la sclavi la împărați, de la oameni simpli, la filosofi, de la astrologi, la raționaliști.

⁵⁹ Kleimann, 1959, p. 147, pl. XVI, 2.

⁶⁰ Krouglikova, 1971, p. 93-96, ill. 38.

⁶¹ Waldhauer, 1914, Pl. XXIII, Nr. 315.

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu-Vianu, 2009 Maria ALEXANDRESCU-VIANU, *The Treasury of sculptures from Tomis. The Cult Inventory of a temple*, În: *Dacia* (N.S.), Vol. 53, București, 2009, 226 pg., ISSN 0070-251X; p. 27-46.
- Alexeiev, 1972 Émile ALEXEIEV, *Objets en faïence égyptienne, du VIe siècle av. n. è. au IVe siècle de n. è. sur le littoral nord de la Mer Noire*, În: *KSIA*, 1972, nr. 130, ill. 1, 12.
- Apuleius, 1975 Apuleius of Madauros, *The Isis Book (Metamorphoses, Book XI)*, Edited with an introduction, translation and commentary by J. Gwyn GRIFFITHS, Ed. Brill, Leiden, 1975, 440 pg., ISBN 9004042709; 11.6, 11. 17, 11.20.
- Ashton, 2001 Sally-Ann ASHTON, *Ptolemaic Royal Sculpture from Egypt: The Interaction between Greek and Egyptian traditions*, British Archaeological Reports International Series, 923, Ed. Archaeo-press, Virginia University, 2001, 121 pg., ISBN 1841712213.
- Avram, 2006 Alexandru AVRAM, *Une inscription de Tomis redécouverte à Caen*, În: Lucrețiu MIHAILESCU-BÎRLIBA, Octavian BOU-NEGRU (eds), *Studia historiae et religionis daco-romanae in honorem Silvii Sanie*, București, 2006, 448 pg., ISBN 973271395X; p. 277-283.
- Barnea, 1998 Alexandru BARNEA, *Présences égyptiennes au Bas-Danube dans les derniers siècles de l'Antiquité*, În: *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, vol. 98, Cairo, 1998, 608 pg., ISSN 0255-0962; p. 1-13.
- Boespflug, 2014 François BOESPFLUG, *D'Isis Lactans à Maria Lactans. Quelques réflexions sur deux motifs similaires*, În: *Le myrte et la rose. Mélanges offerts à Françoise Dunand par ses élèves, collègues et amis*, Reunis par Gaëlle TALLET et Christiane ZIVIE-COCHE, Équipe «Égypte Nilotique et Méditerranéenne» de l'UMR 5140, «Archéologie des Sociétés Méditerranéennes» (Cnrs –Université Paul Valéry –Montpellier III), Montpellier, 2014, 461 pg., ISSN 2102- 6637; p. 179-197.
- Bommas, 2005 Martin BOMMAS, *Heiligtum und Mysterium: Die Verbreitung der Isiskulte in der Ägäis*, Sonderband der *ANTIKEN WELT/Zaberns Bildband zur Archäologie*, Ed. Zabern-Verlag, Mainz, 2005, 138 pg., ISBN 978-3-8053-3442-6.
- Bordenache, 1964 Gabriella BORDENACHE, *Temi e motivi della plastica funeraria d'età romana nella Moesia inferior*, În: *Dacia - Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, Nr. 8, 1964; p. 161-176.
- Bounegru, 1993 Octavian BOUNEGRU, *Kleinasiatische und östliche keramike Importfunde aus Histria und Tomis*, În: *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*, XII/2, 1993, 120 pg., ISSN 0722-4532; p. 33-51.
- Bricault, 1997 Laurent BRICAULT, *Les cultes isiaques en Grèce Centrale et occidentale*, În: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Nr. 119, 1997, 300 pg., ISSN 0084-5388, p. 117-122.
- Bricault, 2001 Laurent BRICAULT, *Atlas de la diffusion des cultes isiaques (IVe av. J.-C. – IVe s. apr. J.-C.)*, Ed. Diffusion de Bocard, Paris, 2001, 192 pg., ISBN 2877541231.

- Bricault, 2004 Laurent BRICAULT, *La diffusion isiaque: une esquisse*, În: **Ägypten, Griechenland und Rom Austausch und Verständnis**, Herausgegeben von Bol, P.C. Kaminski, G. Maderna, C. Medienservice AG, Stuttgart, Städel-Jahrbuch N. F., 19, 2004, 586 pg., ISBN 3980970116; p. 548-556.
- Bricault, Leclant, 2005 Laurent BRICAULT, Jean LECLANT, *Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques (RICIS)*, vol. 1, *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 31, Ed. Diffusion de Boccard, Paris, 2005, 414 pg., ISBN 9782877541565.
- Bricault, 2006 Laurent BRICAULT, *Isis, Dame des flots*, Colectia *Aegyptiaca Leodiensia* 7, Michel MALAISE (ed), Éditions de Boccard, Presses Universitaires de Liège, Liège, 2006, 244 pg., ISBN 978-2-7018-0407-1.
- Bricault, 2006 Laurent BRICAULT, *La diffusion isiaque en Mésie Inférieure et en Thrace: Politique, commerce et religion*, În: **Nile into Tiber. Egypt in the Roman World**, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11-14 2005, RGRW, Ed. Brill, Leiden-Boston, 2006, 562 pg., ISBN 9789004154209, E-ISBN 9789047411130; p. 245-266.
- Chioffi, 1998 Laura CHIOFFI, *Mummificazione ed imbalsamazione a Roma ed in altri luoghi del mondo romano*, Università degli Studi di Roma La Sapienza. Dipartimento di scienzestoriche, archeologiche, antropologiche dell'antichità, *Opuscula Epigraphica*, 8, Ed. Quasar, 1998, 112 pg., ISBN 887140131X.
- Cosma, 1973 Vasile COSMA, *Anchors from Tomis*, În: *International Journal of Nautical Archaeology*, Nr. 2, 1973, 412 pg., ISSN 1057-2414, E-ISSN 1095-92 70; p. 235-241.
- Covacef, 2002 Zaharia COVACEF, *Culte orientale în panteonul Dobrogei romane*, În: *Pontica*, Nr. 33-34, 2001-2002, 697 pg., ISSN 1013-4247, ISBN 973-7951-29-8; p. 373-386.
- Dunand, 1973 Françoise DUNAND, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, vol. II, Ed. Brill, Leiden, 1973, 400 pg., ISBN 9004035834.
- Dunand, 2000 Françoise DUNAND, *Isis, mère des dieux*, Ed. Errance, Paris, 2000, 206 pg., ISBN 2877721841.
- Herodotus, 1885 Herodotus, *Histories*, George RAWLINSON (ed. și tr.), vol. 2, Ed. D. Appleton and Company, New York, 1885, [59-156].
- IG II *Inscriptiones Graecae II*, Ed. Johannes KIRCHNER, Part I, *Decrees and Sacred Laws*, Berlin, 1913-1916.
- IG XI *Inscriptiones Graecae XI. Inscriptiones Deli, fasc. 4*, Ed. Pierre ROUSSEL, Berlin, 1914, Nos. 510-1349, 1238.
- ISM, II
- Kleimann, 1959 I. KLEIMANN, *Quelques terres-cuites gréco-égyptiennes du musée archéologique d'Odessa*, În: *Prazi Odou*, Nr. 149, fasc. 7, prima parte, 1959, p. 147, pl. XVI, 2.
- Kleimann, 1963 I. KLEIMANN, *Ornement statuaire d'une lampe romano-égyptienne de la collection du musée archéologique d'Odessa. Brève communication sur la campagne de fouilles du OAM en 1961*, Odessa, 1963, p. 119, ill. 1, 2.
- Kobylina, 1976 Mariia Mikhaïlovna KOBYLINA, *Divinités orientales sur le littoral nord de la Mer Noire*, Ed. E. J. Brill, Leiden, 1976, 70 pg., ISBN 9004045708.

- Krouglikova, 1971 I. KROUGLIKOVA, *Buste en bronze d'Isis provenant de Gorgippia*, În: *KSIA*, Nr. 128, 1971, 93-96, ill. 38.
- Lapis, Matye, 1969 I. A. LAPIS, M. E. MATYE, *Ancient Egyptian Sculpture in the State Hermitage Collection*, Moscova, 1969, Cat. no. 143, fig. 90.
- Malaise, 1984 Michel MALAISE, *La diffusion des cultes égyptiens dans les provinces européennes de l'Empire romain*, În: **Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)**, II, 17.3, Berlin-New York, 1984, 1692 pg., ISBN 3-11-001885-3; p. 1615-1691.
- Martin, 1990 Luther H. MARTIN, *Greek Goddesses and Grain: The Sicilian Connection*, În: *Helios*, Nr. 17, 1990, 300 pg., ISSN 000607829; p. 251-261.
- Melgar Varlero, 2008 Luis T. MELGAR VARLERO, *Enciclopedia de Mitologie*, Ed. Teora, București, 2008, 254 pg., ISBN 1-59496-735-0, 978-1-59496-735-1.
- Mercer, 2009 Samuel A. B. MERCER, *The Pyramid Texts*, Ed. BiblioLife, New York-Londra-Toronto, 2009, 460 pg., ISBN 055913469X, 978-0559134692.
- Merkelbach, 1963 Reinhold MERKELBACH, *Isisfeste in griechisch-römischer Zeit. Daten und Riten*, Beiträge zur klassischen Philologie, Heft 5, Meisenheim am Glan, 1963, 82 pg.
- Merkelbach, 1995 Reinhold MERKELBACH, *Isis regina – Zeus Sarapis. Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*, Ed. B.G. Teubner, Stuttgart-Leipzig, 1995, 722 pg., ISBN 3-589-77427-3.
- Münster, 1968 Maria MÜNSTER, *Untersuchungen zur Göttin Isis: vom Alten Reich bis zum Ende des Neuen Reiches. Mit hieroglyphischem Textanhang*, Münchner ägyptologische Studien, Vol. 11, Ed. Hessling, Berlin, 1968, 239 pg., ISBN 978-0-674-02479-3.
- Piotrovsky, 1935 Mikhail Borisovich PIOTROVSKY, *Ägyptische Altertümer in nord-kaukasischen Gebiet. Recueil de la Société pour l'étude de l'antique Orient, près le Musée de l'Ermitage II*, Leningrad, 1935, p. 35-49.
- Plutarh, 1970 Plutarh, *De Iside et Osiride*, Edited with an Introduction, Translation and Commentary by J. Gwyn GRIFFITHS, Ed. University of Wales Press, Swansea, 1970, 648 pg., ISBN 0900768487.
- Rădulescu, Coman, Stavru, 1973 A. RĂDULESCU, E. COMAN, C. STAVRU, *Un sarcofago di eta romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis (Mangalia)*, În: *Pontica*, Nr. VI, 1973, 421 pg.; p. 247-265.
- Sfameni Gasparro, 2006 Giulia SFAMENI GASPARRO, *The Hellenistic Face of Isis : Cosmic and Saviour Goddess*, În: **Nile into Tiber. Egypt in the Roman World**, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, 11-14 mai 2005, Laurent BRICAULT, Miguel John VERSLUYS & Paul G. P. MEYBOOM (eds), Ed. Brill, Leiden-Boston, 2006, 562 pg., ISSN 0927-7633, ISBN 9004154205; p. 40-72.
- Tacheva-Hitova, 1983 Margarita TACHEVA-HITOVA, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century BC – 4th Century AD)*, Ed. Brill, Leiden, 1983, 306 pg., ISBN 9004068848.
- Takács, 1995 Sarolta-Ana TAKÁCS, *Isis and Sarapis in the Roman World*, Ed. E. J. Brill, Leiden-New York, 1995, 235 pg., ISBN 9789004283336.

- Tibiletti, 1997 Thea TIBILETTI, *La Festa del "NavigiumIsidis"*, În: **Iside. Il mito, il mistero, la magia**, Ed. Mondadori Electa, Milano, 1997, 728 pg., ISBN 8843559680; p. 658-659.
- Turcan, 1997 Robert TURCAN, ***The Cults of the Roman Empire***, Ed. Blackwell Publishers, Oxford, 1997, 416 pg., ISBN 0631200479.
- Vidman, 1969 Ladislav VIDMAN, ***Sylloge inscriptionum religionis isiacae et sarapiacae (SIRIS)***, Ed. Walter de Gruyter & Co, Berlin, 1969, 390 pg., ISBN 3110026562.
- Waldhauer, 1914 Oskar WALDHAUER, ***Lampes antiques en argile***, Sankt-Petersburg, 1914, 250 pg.
- Witt, 1997 R. E. WITT, ***Isis in the Ancient World***, Ed. John Hopkins University Press, Ithaca, New York, 1997, 336 pg., ISBN 0801856426.
- Gregorian Egyptian Museum, Collections Online*
Monumental bust of the goddess Isis-Sothis-Demeter, From Tivoli, Hadrian's Villa, Palestra (found circa 1550), Period of Hadrian 131-138 AD, Gregorian Egyptian Museum, Collections Online, http://mv.vatican.va/3_EN/pages/x-Schede/MEZs/MEZs_Sala03_01_11_010.html